ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ: ПОРІВНЯННЯ МОДЕЛЕЙ

***Соколовська С. А.**, Київський університет інтелектуальної власності та права*

DOI: 10.53672/ej.6.2026.03.04 Check for updates

Анотація. Авторка здійснює критичний порівняльний аналіз провідних наукових моделей психологічної структури особистості насильницького злочинця. Вітчизняна системно-структурна модель (В. Медведєв, Р. Кацавець) виокремлює потребово-мотиваційний, ціннісно-смисловий і нормативний, емоційно-вольовий та індивідуально-динамічний блоки особистості. Зарубіжна традиція представлена моделлю дихотомізації реактивної й інструментальної насильницької поведінки (C. R. Bartol, A. M. Bartol), тріархічною моделлю психопатії (сміливість, розгальмованість, жорстокість) та нозологічними категоріями DSM-5-TR (розлади особистості кластера B). Авторка доходить висновку, що вітчизняний і зарубіжний підходи взаємодоповнюють один одного, а деформація ціннісно-смислової сфери, низький рівень емпатії та феномен ворожої атрибуції є спільними елементами всіх розглянутих моделей; судовий психолог має утримуватися від правової кваліфікації діяння чи медичних діагнозів і описувати лише психологічні механізми саморегуляції особистості.

Ключові слова: психологічна структура особистості, насильницький злочинець, тріархічна модель психопатії, DSM-5-TR, судово-психологічна експертиза, профілактика рецидивної злочинності.

Постановка проблеми. Дослідження психологічної структури особистості насильницького злочинця посідає одне з центральних місць у системі кримінальної психології, судово-психологічної експертизи та кримінології [1; 3]. Вчинення тяжких та особливо тяжких насильницьких діянь проти життя і здоров'я особи, зокрема умисних убивств, виступає складним підсумковим результатом системної дезорганізації внутрішніх механізмів психологічної саморегуляції, глибокого спотворення ціннісно-нормативної сфери та руйнування вищих рівнів когнітивного і вольового контролю особистості [1; 2]. У сучасній юридично-психологічній науці розроблено декілька концептуальних теоретико-методологічних моделей структури особистості цієї категорії суб'єктів. Вони охоплюють як класичні та сучасні вітчизняні системно-структурні підходи, так і зарубіжні когнітивно-поведінкові концепції агресії, тріархічні моделі психопатії та сучасні нозологічні класифікатори (DSM-5-TR, МКХ-11) [4; 5]. Проте наявність концептуальної неузгодженості між цими теоретичними моделями створює суттєві перешкоди під час проведення судово-психологічних та комплексних психолого-психіатричних експертиз, оцінювання ризиків повторного вчинення насильства, а також розробки науково обґрунтованих диференційованих програм пенітенціарної ресоціалізації [3; 4]. Актуальність цього дослідження зумовлена необхідністю проведення поглибленого системно-порівняльного аналізу наявних психологічних моделей структури особистості насильницького злочинця для з'ясування їхнього пізнавального потенціалу та прикладної цінності у юридичній і правозастосовній практиці [3].

Мета. Здійснити критичний порівняльний аналіз провідних наукових моделей психологічної структури особистості насильницького злочинця та обґрунтувати межі їх практичного застосування у судово-експертній, профілактичній та корекційній діяльності [1; 3].

Аналіз стану опрацювання питання. Фундаментальні засади дослідження особистості насильницького злочинця у вітчизняній науці висвітлено у працях Медведєва [1] та Кацавеця [2]. Науковці детально обґрунтовують системно-структурний підхід, аналізуючи деформації потребово-мотиваційної, емоційно-вольової, ціннісно-смислової та індивідуально-динамічної сфер особистості правопорушника. У підручнику з юридичної психології Шепітько і Коновалова досліджують проблему структури особистості через призму методології її судово-експертного дослідження, наголошуючи на неприпустимості стигматизації засуджених та вимагаючи чіткого розмежування психологічних конструктів саморегуляції та психіатричних категорій потьмарення свідомості або патологічних розладів [3]. Зарубіжна концептуальна традиція представлена працями Bartol і Bartol, які описують модель дихотомізації насильницької поведінки на реактивну й інструментальну агресію, що базується на аналізі когнітивних викривлень, порушень емоційного контролю та рівнів емпатії [4]. Психіатричні та нозологічні аспекти структурних деструкцій висвітлено у керівництві American Psychiatric Association (DSM-5-TR), де специфіку поведінки насильницьких злочинців пов'язано з розладами особистості кластера B (насамперед антисоціальним розладом особистості) [5]. Попри багатий теоретичний доробок, цілісний порівняльний аналіз цих підходів із визначенням їхньої процесуальної та експертної придатності в умовах правової системи України вимагає додаткового ґрунтовного аналізу [1; 3].

Виклад основного матеріалу.

1. Вітчизняна системно-структурна модель особистості насильницького злочинця. На підставі концептуальних підходів Медведєва [1] та Кацавеця [2] особистість насильницького злочинця можна розглядати як складну підсистему, у структурі якої доцільно виокремити чотири ключові блоки:

– потребово-мотиваційний блок: характеризується глибокою деформацією вищих соціальних і духовних потреб, гіпертрофією викривлених вітальних та примітивно-егоцентричних прагнень, домінуванням асоціальних мотивів (самоствердження через демонстрацію сили, помста, агресивна домінантність, компенсація власної неповноцінності);

– ціннісно-смисловий і нормативний блок: включає знецінення життя та здоров'я іншої людини, правовий та моральний нігілізм, деструкцію систем моральної самосвідомості та внутрішніх соціально-психологічних табу, а також формування нейтралізувальних захисних раціоналізацій;

– емоційно-вольовий блок: виявляється у низькому порозі фрустраційної толерантності, високій афективній збудливості, ригідності емоційних реакцій, нездатності до стримування імпульсів у поєднанні із загальною слабкістю вольового самоконтролю;

– індивідуально-динамічний (темпераментний) блок: охоплює темпераментну імпульсивність, схильність до ризикованої та провокативної поведінки, сенсорний пошук та підвищену психофізіологічну реактивність.

2. Зарубіжні когнітивно-поведінкові, тріархічні та нозологічні моделі. У працях Bartol і Bartol структура особистості насильницького злочинця аналізується через механізми реактивної та інструментальної насильницької поведінки [4]. Реактивне насильство описується як наслідок дисфункції когнітивної обробки інформації (зокрема феномену «ворожої атрибуції» – тенденції сприймати нейтральні дії оточення як ворожі) та вибухового афекту. Інструментальне насильство, навпаки, базується на прагматичному плануванні, холодній розрахованості та вираженому дефіциті емпатії й сумління. Окрім цього, сучасна тріархічна модель психопатії інтегрує три структурні вектори: сміливість (boldness – стійкість до стресу, соціальне домінування),

розгальмованість (disinhibition – слабкий імпульсивний контроль) та жорстокість (meanness – експлуататівність, відсутність прихильності) [6]. Із позицій DSM-5-TR насильницька поведінка найбезпосередніше пов'язана з антисоціальним розладом особистості (кластер B), до ознак якого належать маніпулятивність, байдужість до інших та відсутність каяття [5].

3. Порівняльний аналіз та специфіка практичного застосування моделей. Проведений порівняльний аналіз показує, що вітчизняна системно-структурна модель є оптимальною для проведення судово-психологічних експертиз у кримінальному провадженні, оскільки вона надає експерту-психологу чітку схему оцінювання здатності особи усвідомлювати свої дії та керувати ними під час вчинення правопорушення [1; 3]. Зарубіжні когнітивно-поведінкові та тріархічні моделі мають найвищу прикладну цінність у сфері кримінального профайлінгу, оцінювання ризиків повторного насильства (за методологією структурованого професійного судження) та розробки корекційно-ресоціалізаційних програм у пенітенціарній системі [4; 5].

Висновки.

1. Психологічна структура особистості насильницького злочинця є цілісною системною дезорганізацією, яка охоплює потребово-мотиваційну, ціннісно-нормативну, емоційно-вольову та індивідуально-динамічну сфери особистості [1; 2].

2. Порівняльний аналіз вітчизняних системних підходів і зарубіжних когнітивно-поведінкових концепцій підтверджує їхню комплементарність: вітчизняна модель глибше розкриває внутрішню архітектуру особистості, тоді як зарубіжні моделі деталізують поведінкові процеси та механізми когнітивної обробки інформації [3; 4].

3. Визначено, що деформація ціннісно-смислової сфери та низький рівень емпатії є спільними елементами розглянутих наукових моделей, а феномен ворожої атрибуції характерний передусім для реактивного насильства [1; 4; 5].

4. Судовий психолог під час експертного дослідження повинен неухильно дотримуватися меж фахової компетентності, описуючи психологічні механізми саморегуляції особистості та утримуючись від встановлення правової кваліфікації діяння чи медичних діагнозів [3].

5. Перспективним напрямом подальших досліджень є розробка інтегрованої психодіагностичної моделі особистості насильницького злочинця для підвищення ефективності експертних висновків та профілактики рецидивної злочинності [1; 3; 4].

Список використаних джерел

1. Медведєв В. С. Кримінальна психологія : підручник. Київ : Атіка, 2004. 368 с.

2. Кацавець Р. С. Кримінальна психологія : навч. посіб. 3-тє вид., допов. Київ : Алерта, 2025. 162 с.

3. Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. Юридична психологія : підручник. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2025. 280 с.

4. Bartol C. R., Bartol A. M. Criminal Behavior : A Psychological Approach. 12th ed. Hoboken, NJ : Pearson, 2021.

5. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders : DSM-5-TR / American Psychiatric Association. 5th ed., text rev. Washington, DC : American Psychiatric Association Publishing, 2022. lxix, 1050 p. DOI: https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425787.

6. Patrick C. J., Fowles D. C., Krueger R. F. Triarchic conceptualization of psychopathy: Developmental origins of disinhibition, boldness, and meanness. Development and Psychopathology. 2009. Vol. 21, No. 3. P. 913–938. DOI: https://doi.org/10.1017/S0954579409000492.

Psychological Personality Structure of the Violent Offender: A Comparison of Models

Sokolovska S. A.

Abstract. The paper offers a critical comparative analysis of the leading scientific models of the psychological personality structure of the violent offender. The domestic systemic-structural model (V. Medvediev, R. Katsavets) identifies need-motivational, value-normative, emotional-volitional and individual-dynamic blocks of personality. The foreign tradition is represented by the reactive/instrumental-aggression dichotomy model (C. R. Bartol, A. M. Bartol), the triarchic model of psychopathy (boldness, disinhibition, meanness), and the nosological categories of DSM-5-TR (Cluster B personality disorders). The author concludes that the domestic and foreign approaches are complementary, and that deformation of the value-normative sphere, low empathy and the hostile-attribution phenomenon are common to all the models examined; a forensic psychologist should refrain from legal classification of the act or medical diagnosis and confine the opinion to the person's psychological self-regulation mechanisms.

Keywords: psychological personality structure, violent offender, triarchic model of psychopathy, DSM-5-TR, forensic psychological examination, prevention of recidivism.

References

1. Medvediev V. S. Kryminalna psykholohiia [Criminal psychology] : pidruchnyk. Kyiv : Atika, 2004. 368 s. [in Ukrainian].

2. Katsavets R. S. Kryminalna psykholohiia [Criminal psychology] : navch. posib. 3-tie vyd., dopov. Kyiv : Alerta, 2025. 162 s. [in Ukrainian].

3. Shepitko V. Yu., Konovalova V. O. Yurydychna psykholohiia [Legal psychology] : pidruchnyk. 4-te vyd., pererob. i dopov. Kharkiv : Pravo, 2025. 280 s. [in Ukrainian].

4. Bartol C. R., Bartol A. M. Criminal Behavior: A Psychological Approach. 12th ed. Hoboken, NJ : Pearson, 2021.

5. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders: DSM-5-TR / American Psychiatric Association. 5th ed., text rev. Washington, DC : American Psychiatric Association Publishing, 2022. lxix, 1050 p. DOI: https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425787.

6. Patrick C. J., Fowles D. C., Krueger R. F. Triarchic conceptualization of psychopathy: Developmental origins of disinhibition, boldness, and meanness. Development and Psychopathology. 2009. Vol. 21, No. 3. P. 913–938. DOI: https://doi.org/10.1017/S0954579409000492.

Бібліографічний опис (ДСТУ 8302:2015): Соколовська С. А. Психологічна структура особистості насильницького злочинця: порівняння моделей. Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа і спеціальних знань в юридичній практиці. 2026. Т. 11, № 2 (62). С. 48–51. DOI: https://doi.org/10.53672/ej.6.2026.03.04.